

עגלה מלאה ועגלה ריקה?

הרהורים על תרבות ישראל

מאת עמוס עוז

הדמוקרטיה והסובלנות כרוכות בהומניזם, וההומניזם כרוך בפלורליזם – לאמור, בהכרה בזכותם השווה של בני אדם להיות שונים זה מזה. השוני שבין בני אדם אינו רעה חולפת, אלא מקור ברכה: אנחנו שונים זה מזה לא מפני שאחדים מאתנו עדיין אינם רואים את האור, אלא מפני שיש בעולם אורות ולא אור; אמונות ודעות ולא אמונה ודעה.

ישראל מתווכחים עם אלוהים

ליהודים אין אפיפיור, אילו קם אפיפיור יהודי, כל אחד היה בה וטופח לו על השכם ואומר: בוא הנה, תשמע, אתה לא מכיר אותי ואני לא מכר אותך, אבל סבא שלך ודוד שלי עשו פעם עסקים ביחד, בז'יטומיר, או במאראקש, ולכן תן לי שתי דקות להסביר לך פעם אחת ולתמיד מה אלוהים באמת רוצה מאתנו.

ודאי, יש כל מיני מתיימרים ויש מי שהולך אחריהם בעיניים עצומות, אבל לאורך תולדותיו עם ישראל לא אוהב לציית. תשאלו את משה רבנו, תשאלו את הנביאים. אלוהים עצמו מתלונן כל הזמן על כך שעם ישראל לא ממושמע אלא מתווכח על כל דבר; העם מתווכח עם משה. משה מתווכח עם אלוהים, אפילו מגיש התפטרות, בסוף משה חוזר בו מהתפטרותו – אבל רק לאחר משא ומתן, ורק לאחר שאלוהים נכנע ומקבל את עיקר תביעותיו (שמות ל"ב, 32). אברהם עומד עם אלוהים על המיקח בעניין סדום כמו סוחר מכוניות משומשות, חמישים צדיקים, ארבעים שלושים ואף מטיח באלוהים את ההאשמה הנוקבת "השופט כל הארץ לא יעשה משפט?" (בראשית, י"ח 25-33); ולא שמענו שיצאה אש משמים ואכלה אותו על דברי הכפירה הנוראים הללו. העם רב עם הנביאים, הנביאים רבו עם אלוהים, המלכים רבו עם העם ועם הנביאים, איוב הטיח כלפי שמיא. השמים סרבו להודות שבתאו לאיוב ואף על פי כן העניקו לו פיצויים אישיים, ואפילו בדורות אחרונים היו רבנים חסידיים שתבעו את האל לדין תורה.

תרבות ישראל יש לה איזו ליבה אנארכית: לא רוצים משמעת. לא סתם ממלאים פקודות. רוצים צדק. רודף אתונות ורועה צאן אשר נחה עליו הרוח יכול למלוך על ישראל או לחבר את מזמורי תהילים. בולס שיקמים קם ומתנבא. רועה צאנו של כלבא שבוע, או איזה סנדלר, או נפח, מלמד תורה ומפרש פירושים ומטביע את חותמו על חיי יום של כל אדם מישראל. ועם זאת – תמיד, או כמעט תמיד, ריחפה סביבם השאלה: מי שמך? מניין לנו שאתה האיש? אולי אתה באמת גדול בתורה, אבל ברחוב הסמוך גר עוד גדול אחד, והוא חולק עליה ומציע מסקנה מהופכת, ולא פעם "אלה ואלה דברי אלוהים חיים".

על פי רוב הוכרעה שאלת הסמכות לפרש בכוח איזה קונסנזוס חלקי; לא פה אחד. תולדות תרבות ישראל באלפי השנים האחרונות הן שלשלת של מחלוקות מרות, בהן מחלוקות מכוונות ורוויות-יצרים, בהן מחלוקות פוריות. בדרך כלל לא היה שום מנגנון הכרעה סמכותי, פורמלי; על פי רוב, רב פלוני היה גדול מחברו מפני שנחשב גדול מחברו, ותו לא.

תרבות ישראל במיטבה היא תרבות של שקלא וטריא, של משא ומתן, של פנים לכאן ולכאן, של חריפות כוח השיכנוע, של מחלוקת "לשם שמים", של ריב למען "יגדיל תורה ויאדיר", של איפכא מסתברא, וגם של יצרים עזים המחפשים למחלוקת "לשם שמים". זהו יסוד רוחני המתיישב היטב עם רעיון הדמוקרטיה כפוליפוניה – מקהלה של קולות שונים המתזמרים על ידי מערכת של כללים מוסכמים. אורות ולא אור. אמונות ודעות ולא אמונה ודעה.

אכן, היו וישנן בתרבות ישראל "מובלעות" של ציות עיוור. המובלעות האלה הן, בעיני, סטייה מהמסורת, גם כאשר הן מתיימרות להיות התגלות המסורת. עם כל ההבדלים שבין הרב הליטיא המושל בכיפה לבין המשיח מלובאביץ' ובין שניהם לבין הקדוש מן העיירה נתיבות, למשל, שלושתם משרים סביבם ציות אפיפיורי, והכפופים להם מקבלים משמעת. ציות עיוור אינו יכול להיות מוסרי. "נעשה ונשמע" פירוש: נעשה בתנאי שנשמע.

כבר אלפי שנים לא היה אף מעשה אחד, אשר כל היהודים כאיש אחד הסכימו לראות בו נס או מופת. תמיד יש חולקים וחושדים וכופרים. כמעט מול כל סמכות מופיעה סמכות שכנגד. רק יחידים היו, אשר בני דורם ובני הדורות שלאחריהם קיבלו את סמכותם בלא עוררין. בסופו של דבר, "מקור הסמכות" בתרבות ישראל הוא בנכונותו של העם – או של חלק ממנו – לקבל את מורה-ההוראה, או את פוסק-ההלכות, או את הצדיק בעל המופת, או את מורה הדרך, כמקור של סמכות. אפילו הנשר הגדול נעשה נשר גדול מכוח התקבלותו על לב העם ולא מכוח הכתרתו בידי קומץ חשמינים. ההירארכיה היא וולנטארית. מבחינה זו, יש בתרבות ישראל קו אופי דמוקרטי עמוק ומובהק; וכדאי להזכיר זאת דווקא בימים שבהם יש אצלנו כל מיני חכמים שלא די להם בניגוד הממשי שבין מרות ההלכה לבין מרות השלטון הנבחר, והם מציירים את רוח הדמוקרטיה כאיום של היהדות או את רוח היהדות כאיום על הדמוקרטיה.

אשתמש כאן בהגדרה שלמדתי מבתי פניה, הד"ר פניה עוז-זלצברגר מאוניברסיטת חיפה: "הדמוקרטיה הליברלית היא צורת ארגון של חברה או מדינה, שמטרתה המוצהרת היא לעשות סדר הוגן בין רצונותיהם של כל הפרטים המשתתפים אליה תוך שמירה על חירותם. היא מתווכת בין רצונותיהם באמצעות הצבעה והכרעת הרוב". אוסף על כך: תוך שמירה על זכויותיו של כל מיעוט באמצעות מערכת של פשרות. עוד כותבת ד"ר פניה עוז-זלצברגר, כי שאלה השנויה במחלוקת בין

דמוקרטים לדמוקרטים היא השאלה – "האם חירות פוליטית היא בעיקרה נגטיבית – חיה ותן למות – או פוזיטיבית: חיה נכון כדי להיות חפשי באמת?". ועוד למדתי מבתי, כי הדמוקרטים המובהקים של ראשית העת החדשה היו דווקא קיצונים דתיים, ההוגנוטים בצרפת והמשוים – ה"לוולרס" – בבריטניה, שנלחמו נגד ניסיונות השלטון לכפות עליהם את דת הרוב.

בונקר רוחני ורגשי

עולם ההלכה, כמו היקום עצמו מתחים ב"מפץ גדול" – מתן תורה, מעמד הר סיני. מאז ועד היום, או מאז עד תמול שלשום, תרבות ישראל היא תרבות של מעגלי אדוות מתרחבים, של פירושים, רובד על גבי רובד. אבל ככל שמתרחקים ממתן תורה, המרחב הפרשני מצטמצם והולם מפני שהוא מאוכלס יותר ויותר. הולם ומצטמצם החלל, מפני שכל דור מוסיף ולשום דור אסור לגרוע ואסור לגנוז.

הבית מתמלא רהיטים, הרהיטים מתמלאים חפצים, אין יוצא ועוד מעט וכבר אין בא משום שאין מקום. בעולם ההלכה הולכת ומתעצמת הבקיאיות הלמדנית, או הדבקות הקפדנית, או החרפות, או התלהבות הלבבות, בעוד מרחב היצירה הולם ומסתתם.

גם הכרת הערך העצמית הולכת ומתכווצת שהרי "אם ראשונים כבני אדם – אנחנו כחמורים": ככל שמתרחקים ממעמד הר סיני, יהדות ההלכה משמרת יותר ויותר ויצרת פחות ופחות. לכל היותר – "יפתח בדורו כשמואל בדורו". וודאי שאין האחרונים רשאים לשנות מדברי הראשונים. אכן, שעונים רוחניים שונים הורו שעות שונות ביהדות ספרד וביהדות אשכנז, במזרח אירופה ובסאלוניקי ובבגדד ובתימן – אבל כל השעונים הוראו שמעמד הר סיני הולך ומתעטף בעמוד ענן של טקסטים פרשניים על גבי טקסטים פרשניים. מכאן הרגשת המחנק.

עד לנקודה מסויימת, עמדה יהדות ה"שולחן ערוך" בהצלחה בפני לחציהם ופיתוייהם של עולמות חיצוניים. העמידה הזאת היתה אפשרית לא רק מכוח דבקותם הדתית של היהודים, אלא גם מכך שהיה דמיון בין חיי המובלעות היהודיות לבין חיי שכניהן הדבקים בדת אחרת. כל עוד התקיימה יהדות ההלכה בגליות, כשהיא מוקפת נוצרים או מוסלמים אשר גם הם חיו סביב מוקד זהות דתי מובהק, אפשר היה לקיים שיווי משקל מתוח. אכן, ככל שהסביבה הלא-יהודית היתה פתוחה יותר, כגון בספרד המוסלמית, חיו גם היהודים על פי קישורי-הלכה מהודקים פחות ונינוחים יותר, ומירווח-היצירה היה רחב יותר.

עם התפשטות החילוניות באירופה, משעה שמוקד-זהותה של הסביבה הלא-יהודית חדל להיות מוקד דתי והתחלף במוקד-זהות לאומי, וביתר שאת- עם הופעתן של אידאולוגיות חילוניות רב-לאומיות, נעשו חיי היהודים בתוך חומות ההלכה מעיקים יותר וקסמי החוץ נעשו קוסמים יותר. זאת, בין היתר, משום שהזיקה אל האחר היא מרכיב חיוני בזהותו של כל יחיד ושל כל קיבוץ. כאשר משתנה הזולת הסובב אותך – על כורחך מזדעזעת גם זהותך. ודאי, מיליוני יהודים "ראים ושלמים" עמדו באמונתם – אף, כי מתוך מעגל היהדות ההלכתית ארעו זעזועים עצומים: השבתאות, החסידות, ההשפעות החיצוניות העקיפות. אבל יהודים רבים מאוחד מצאו שהחיים על פי ההלכה שוב אינם מרוויים אותם. מהם שהרחיבו את זהותם לכיוון מדיני, מהם – לכיוון רפורמי, מהם – לכיוון דלת-היצירה. יהדות-ההלכה הגיבה בבהלה, בחרמות ובנידויים, בהקשחה וב"התבצרות", כאילו החליטה להיכנס עד יעבור זעם, לתוך בונקר רוחני רגשי – ורובה לא יצאה מן הבונקר עד היום הזה. הלאומיות, האמנספיציה, ההשתלבות ב"תרבות המארכת", הקוסמו-פוליטיות למיניה, ההווה המודרנית – דלתות אשר, בכמה מקומות, נפתחו במאה התשע עשרה לפני היהודים – על כל אלה הגיבה יהדות ההלכה כעל סטיות חולפות. יתר על כן: לא זו בלבד שסירבה לבדוק את המצב החדש, היא סירבה אף להודות בכך שהוא מצב חדש; היא התעקשה לטעון, כל כל מה שנראה חדש אינו אלא גילגול מוסווה של מדוחים נושנים. היו דברים מעולם, יהדות ה"שולחן-ערוך" מיאנה להכיר בחידוש, גם "הבפנים" וגם "בחוץ"; כאילו "חדש אסור מן התורה" חל לא רק על היהודים אלא גם על העולם החיצון. אפילו רצח מיליוני יהודים בידי הנאצים נתפס בעיני החלק המאובן של יהדות ההלכה באמצעות קלישאות נושנות ועלובות (עלובות ביחס להיקף הזוועה): "פרעה", "המן הרשע", "עמלק", כאילו לא היו הנאצים אלא עוד שבט מדברי שזינב קצת בנחשלים, או כאילו רצח העם היהודי לא היה אלא עוד חוליה בשרשרת מוכרת של "צרות", עוד פוגרום, עוד "קידוש השם", עוד "נסיון" שנגזר עלינו לעמוד בו "מפני חטאינו", ואפשר לתקן את תוצאותיו על ידי "עשיית תשובה". כך התחמקו מהתמודדות תיאולוגית עם רצח שלישי מן העם.

כמעט באותה מידה, נמלטה יהדות-ההלכה הבלתי-ציונית גם מן הצורך להתמודד התמודדות תיאולוגית עם חידוש העצמאות המדינית בארץ-ישראל ועם בניין ירושלים שלא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא בביאת המשיח, כי אם בידי תנועה פוליטית חילונית ובהשפעת הלאומיות בעמים אחרים. קורבנות הנאצים וגם הרוגי מלחמות ישראל-ערב נתפסו, מתוך שיגרת-לשון אוטומאטית כהרוגים "על קידוש השם", ועל כן "השם ייקום דמם". אבל היהודים שנרצחו ביד הנאצים ועוזריהם לא מתו "על קידוש השם". מיליונים מביניהם כלל לא האמינו ב"קידוש השם", ומאות אלפים מהם – שנולדו לאם לא יהודיה – כלל לא היו יהודים על פי אמות מידה הלכתיות. לכנות יהודים הרוגים אלו בשם "קדושים" או "הרוגים על קידום השם" – הרי זה חילול גס של זיכרם, של זהותם ושל הגדרתם העצמית. גם הרוגי מלחמות ישראל-ערב לא הלכו לשדה הקרב כדי לקדש את השם, אלא כדי להגן על חייהם ועל חיי עמם. מאות רבות מהרוגי המלחמות האלה כלל לא היו יהודים כי אם מוסלמים, נוצרים, דרוזים, בדואים, צ'רקסים, ואף בני עמים אחרים, שבאו הנה כמתנדבים ונתנו את חייהם

בהחלט לא "על קידוש השם".

גם מול הנאצים וגם, להבדיל, מול הציונים לא היתה יהדות ההלכה, ברובה, מסוגלת לעמוד עמידה דתית. דווקא בספרות העברית החדשה אפשר למצוא עמידות רליגיוזיות עמוקות מול רצחי העם היהודים ומול הקמת המדינה. בעצם, קיבלו עליהם כמה סופרים ומשוררים את מה שבעלי ההלכה נמלטו מפניו. כמעט אפשר לדבר על הפרדת הדת – לא, לא הפרדת הדת מן המדינה, אלא על הפרדת הדת מן הדתיים: עובדה מסעירה היא, שההתמודדות התיאולוגית לא נעלמה, אלא עברה בעיקרה מידי שומרי המצוות לידי הכוח היצירתי ביותר בעם ישראל בדורות האחרונים – הספרות העברית החדשה, בשירה, בפרוזה, ובהגות. אלה לא "עזבו במנוחה" את האל, כי אם התעקשו למשוך בשרוולו, לרדת אל מקצת כוונותיו, או לתבוע אותו לדין. סופרים שרובם ראו עצמם חילוניים, לא חדלו לעסוק במצוקה תיאולוגית. שורה שלמה של יוצרים, מביאליק וברדיצ'בסקי ועגנון דרך אורי צבי גרינברג ועד יזהר ודן פגיס ועמיחי ואחרים, כותבים – כך או אחרת – על "הסתר פנים". נראה שבמאה השנים האחרונות רוב הגילויים הדינאמיים והיצירתיים בתרבות ישראל מתרחשים מחוץ לממלכת ההלכה, אם כגם בזיקה דיאלקטית אליה, או בזיקה מנתצת. אבל זיקה מנתצת אף היא זיקה, ולפעמים יש בה יותר אינטימיות מאשר בזיקתם של אוצרי המוזיאון, המצחצחים את זוגיותיהם של ארונות-התצוגה הנעולים. גם אפיקורסות היא בכלל תרבות ישראל. גם כפירה, גם הטחה כלפי שמיא. כל אלה עמדות דתיות מובהקות.

יהדות ומדינה

מה נכלל ב"תרבות ישראל"? כל מה שיש לעם ישראל, כל מה שהצטבר אצלו במרוצת החרות, מה שנולד בפנים וגם מה שנקלט מבחוץ והפך להיות בן-בית. מה שנהוג ומה שהיה נהוג, מה שמקובל על כולם ומה שמקובל רק על חלק. מה שמקובל היום ומה שהיה מקובל בדורות קודמים. מה שבעברית ומה שבלשונות אחרות. מה שכתוב ומה שמתהלך מחוץ לכתובים. אולי גם קווי-התנהגות מסויימים ואופני-תגובה הקשורים בזיכרון משותף: אולי גוון מובחן של הומות והתחכמות, נטיה מובהקת לביקורתיות, לאירונית עצמית, לרחמים עצמיים וגם לצדקנות, פראגמאטיזם אפוף פאנטאזיות, אכסטאזה וספקנות, אופוריה תוך ראיית שחורות, עליצות מלאנכולית, וגם איזו חשדנות כלפי כל שררה, ויש מידה של התנגדות לעוול, אף כי תכונות אלה כמונן שאינן טבועות בכל יחיד, ונוכחותן בעתיד אינה מובטחת. יש רגישויות אשר לא קשה לזהות אותן, אבל קשה מאוד לקבע אותן בהגדרות. אחדות מן הרגישויות האלה הולכות ונעלמות אצלנו עכשיו.

במדינת ישראל ניטש עימות מר בין יהודי ה"שולחן ערוך" לגוניהם השונים לבין אלה שאינם חיים על פי ההלכה. היחס אל המדינה הוא הנושא המייד והבולט ביותר בעימות זה, אבל אין הוא הנושא העיקרי.

בעניין היחס אל המדינה נפגשים, פאראדוקסאלית, הקצוות השונים של יהדות ההלכה: האדוקים האנטי-ציוניים מכאן, והמשיחיים, שראוי בעצם לראות בהם פוסט-ציונים מכאן, אלה ואלה, מדינת ישראל כמות שהיא, עם שלטון נבחר ועם מגדל-הפיקוח של בית המשפט העליון, אינה נוחה להם. החרדים – מפני שאינם יכולים לקבל את הכנסת ואת הבג"ץ כתחליף לסנהדרין, אבל גם אינם מוכנים לראות בהם דינא דמלכותא: לא לבלוע ולא להקיא. ואילו המשיחיים – מפני שהמדינה הזאת היא בעיניהם רק פיגום, "קליפה" ועכשיו שהם כבר שומעים פעמי משיח, מתחשק להם לסלק את הפיגום ולהפיק בחוזק יד את ניצוץ המלכות מתוך קליפת המדינה.

אלה ואלה מבקשים למסמס את המדינה: אלה מבקשים להחליף אותה ב"מלכות" ואלה חפצים לעצב אותה כגיטו. אלה ואלה טוענים, כי הדמוקרטיה היא בכלל נטע זר, סחורת יבוא: נוח להם לשכוח ולהשכיח שלא רק הדמוקרטיה אלא גם המלכות היא סחורת-יבוא ולא צורת שלטון ישראלית מקורית*, וגם הגטו אינו מסגרת-חיים שעם ישראל פיתח מרצונת ומשורש נשמתו אלא גזירת זרים שנכפתה עלינו עד שאולי התאהבנו בה.

יהדות ה"שולחן-ערוך" אולי בכלל אינה מסוגלת לחיים מדיניים: לולא עולה של הדמוקרטיה, זה "הנטע הזר" שהחילוניים כוננו כאן, כי אז פלגי היהדות ההלכתית איש את רעהו חיים בלעו: חסידים נגד מתנגדים, חסידים נגד חסידים, חצר נגד חצר, ספרים מול אשכנזים, כיפות סרוגות נגד כיפות אחרות, ללא שום מסורת של הכרעת רוב. אילו חלילה נעלמה מכאן מדינה ישראל, שוב היו כל אלה נזקקים בלי הרף לחסדי שלטון נוכרי שיבאו ויכריעו ביניהם, והיו מתחרים ביניהם על החסדים האלה. שהרי כל סיעה של שומרי מצוות משוכנעת שהיא-היא היהדות, ומי שאינו כמותה הוא סוטה או חוטא או חירש ושוטה, ולכל היותר – מי שאינו כמותה הוא "תינוק שנשבה". כמעט אף אחד מזרמי היהדות ההלכתית בזמננו אינו מסוגל מבפנים לחיות את עובדת הפלוראליזם היהודי כהוויה פורה ומבורכת.

אמנם יש שומרי מצוות המוכנים להאיר פנים ולהרעיף על זולתם נהרי נחלי אהבה – אבל זוהי תמיד אהבה התלויה בדבר, אהבה על תנאי שהנאהב ישנתה וייעשה כמוני ואני לא אשתנה במאומה מפני שאני נכון: אהבה על תנאי שאתה תרחיב פיך ואני אמלאה, שהרי אתה – הזולת – כלי ריק, ואילו אני, כמונן מאליו, כלי מחזיק ברכה. דיאלוג רוחני בין "עגלה מלאה" לבין "עגלה ריקה" לא ייתכן. רק מי שמוכן להכיר בכך שתרבות ישראל עשויה כמה וכמה עגלות מלאות הוא בן-שיח. ספרו של הרצל נקרא "מדינת היהודים" ולא "המדינה היהודית": מדינה אינה יכולה להיות יהודית כשם שכיסא או אוטובוס אינם יכולים להיות יהודיים. חמישים שנה מתאמצות המפלגות הדתיות לחזק, באמצעות הפוליטיקה, את מה שנקרא אצלן בשם האבסורדי "אופייה היהודי של המדינה". אין שום משמעות

בזמן הזה למושג "צביון יהודי" בלשון יחיד – לכל היותר אפשר אולי לדבר על "צביונות יהודיים", בלשון רבים. אולי מוטב היה ליהדות השולחן ערוך להרפות מן הפוליטיקה ולנסות להיאבק, לשיטתה, על אופיים היהודי של היהודים. המדינה אינה אלא כלי, כלי יעל או כלי פגום, כלי הגון או כלי אין חפץ בו. והכלי הזה צריך שיהיה שייך לכל אזרחיו – יהודים, מוסלמים, נוצרים, דרוזים או מחוסרי-דת. המושג "מדינה יהודית" אינו אלא מדוח. אגב, גרוע עוד יותר מאשר המושג "מדינה יהודית" הוא המושג ל"דם יהודי", הביטוי המפלצתי הזה אכן היה שגור על פיו של דוד בן גוריון, אבל בכל מקורות תרבות ישראל אין בנמצא "דם יהודי", רק בחוקי נירנברג יש דם יהודי. במקורות יש לעומת זאת, "דם נקי" או "דמי נקיים", ויש "דם חנינם", ויש "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה", ויש גם "שופך דם האדם דמו יישפך". דם יהודי אפשר למצוא רק במשנתם של קאניבאלים מסוגי של הרב גינזבורג מקבר יוסף, הוא יוסף שנשא את אסנת בת פוטיפרע כהן און והוליד עימה את מנשה ואת אפרים, הבן יקיר לי אפרים, מצרי למחצה; הוא יוסף, נכדו של לבן הארמי; הוא יוסף נכד נכדו של תרח.

מדינת ישראל עצמה נולדה מתוך נישואי-תערובת: היא באה מזיווגם של התנ"ך ותרבות הרנסאנס, של כיסופי שיבת ציון עם ריגושי "אביב העמים" באירופה, של כנסת ישראל עם רוח הפרלמנטאריזם, של דפוסים חיים אשר התגבשו בעיירות הגולה עם אידיאולוגיות מודרניות שדגלו בצדק חברתי. נתן אלתרמן הפליא להגדיר את הזיווג המרתק שבין המושג העברית "כנסת" לבין המונח "אסיפה מכוונת", ששורשו במהפכה הצרפתית*. נישואים אלה שבין כנסת ישראל לבין רעיונות השוויון, האחווה, החירות והדמוקרטיה הם קשים ומסובכים. לא פלא, שגם במחנה הדתי וגם במחנה החילוני יש השואפים לפרק את השידוך. אבל אי אפשר לפרק אותו בלי לקרע קרע גמור, אי אפשר – וגם לא כדאי. מוטב לנסות לחדש ולהבריא אותו.

הקרע בין יהדות ההלכה לבין אלה שאינם חיים על פי ה"שולחן ערוך" הוא עובדה, אבל אין הוא קרע מוחלט אלא קרע חלקי. כל נסיון "להרבות צביון יהודי" באמצעות מניפולציה פוליטית וחוקי-כפיה או לקרב את ביאה המשיח באמצעות צה"ל רק יעמיק את הקרע: אי אפשר לייחד את ישראל בכוח. נניח שבעזרת קומבינציה פוליטית כזו או אחרת יצליחו המפלגות הדתיות להשליט את ההלכה על המדינה כולה; נניח שאיש לא ירים את ידו ואת רגלו בכל ארץ ישראל שלא על פי ההלכה ושלא באישורם של שבעה רבנים; האם תהיה זו מדינה "יותר יהודית"? יותר דתית? יותר חדורה תרבות ישראל? או רק יותר מדוכאה ויותר מורעלת ברגשי תסכול זעם? או נניח שבכוח צירופי-קואליציה יצליחו הקנאים המשיחיים להרוס את מסגדי הר הבית, לבנות במקומם את בית המקדש, לספח את השטחים, לבטל את הערבים, להוציא אל מחוץ לחוק את העולם החיצון, לחזור ולכבוש את סיני לכוון מחדש את ימית; האם בכך יתווסף לאמונה ולו גם מאמין אחד? כבר עכשיו יש רבבות ישראלים, אולי מאות אלפים, אולי יותר ממיליון, שהיהדות כולה מצטיירת להם כמין שלוחה מכוערת של הימין הקיצוני, כמין אגרוף לאומני כוחני ומדכא, או כביזנס סחטני, או כמכבש דורס המאיים על חייהם הפרטיים. תדמיות כאלה מסכנות אף את הזיקה הבסיסית ביותר של המוני ישראלים אל תרבות ישראל; תחושה כזאת גורמת לרבים לומר בינם לבין עצמם, "שיקחו להם הדוסים האלה את היהדות שלהם ויעופו לנו מן העיניים". התנ"ך והמשנה והגמרא והסידור והמחזור והפיוט, הכל מצטייר לישראלים אלה כחלק מן המכבש המאיים עליהם, והם נוטים להשליך הכל וללכת לחפש להם רוחניות אחרת לגמרי. היהדות החרדית והיהדות המשיחית גם יחד אשמים – אמנם, לא אשמים יחידים – בכך שהרבה מאוד ישראלים מרגישים עכשיו שאין להם שום חשק להיות בתוך תרבות ישראל.

יהדות ההלכה ברובה תופסת את תרבות ישראל תפיסה מוזיאלית, פילהית. מעבר לכל המחלוקות החמצמות שבין חרדים לחרדים, כולם משוכנעים למעלה מכל צל של ספק שהם קרובים של "המקור" יותר מאשר החילוניים. אחדים מהם מזכירים לנו, למשל, שהצפירה ביום הזיכרון היא מנהג גויים וגם הדגל וההמנון הלאומי הם מנהגי גויים. בכך הם צודקים בהחלט; צודקים בלי להניד עפעף; צודקים בעוד הם עצמם לבושים בתחפושות של פריצים פולניים מלפני מאות שנים; צודקים בעוד הם מזמרים ניגונים אוקראיניים מקסימים ובעוד הם רוקדים באכסטאזה ריקודי-כפר פראבוסלאביים ובעוד הם מתווכחים איתנו – במקרה הטוב ביותר – על פי כללי ההגיון של אריסטו בתיווך הרמב"ם, או בעוד הם פורצים ימה וקדמה על פי ההיסטוריוסופיה של הלל בתיווך הרב קוק, אין שום סיבה להוקיע את כל מה שנטלה לה היהדות ההלכתית מאת הפרסים והיוונים והערבים והפולנים והרוסים, אבל יש מקום לגיחוך על ה"חזקה" שלוקחת לעצמה יהדות השולחן ערוך בעניין קירבתה אל "המקור", בעוד היא מאשימה את יריביה ב"התיינות" ובאימוץ "דרכי הגויים".

משום כך, מדכך לראות עד כמה מתבטלים אצלנו כמה חילוניים בפני ה"אוטנטיות" של האדוקים לסוגיהם; כביכול הסאטמר והלובאביצ'ר והרב שך והרב יוסף הם היהודים הכי יהודיים, "ליגה לאומית"; כביכול במקום השני, "ליגה אל"ף", עומדת הכת של הרוצח ברוך גולדשטיין וסביביה, גם הם מאוד מאוד יהודים, מתקוטטים בגבורה עם הגויים, ואף כי הם מחוסרי קפוטה ושטריימל, הרי לפחות הם מדכאים יפה יפה את הערבים ועושים בהם שפטים כדת משה וישראל, למטה מהם עומדים, לפי השקפה זו, אנשי הכיפות הסרוגות ממחנהו של לוינגר; למטה מחובשי הקאפוטות ולמטה ממדכאי ישמעאל, ניצבים כביכול ה"מסורתיים", אלה השומרים לפעמים קצת יידישקייט, צמים ביום כיפור לפחות עד הצהריים, נוסעים בשבת, אבל לא לסטייקיות-חזיר. עוד מתחת להם ניצבים סתם "עמך" – יהודים פשוטים וטובים שתעו בדרך, תינוקות שנשבו, חומר-גלם למחזירים-

בתשובה. והכי נמוך, הכי גרוע, הכי מתייונים, הכי גויים – אלה השמאלנים ההם, שכל הזמן רודפים שלום ולא מפסיקים להגן על זכויות אנוש ולא נותנים לעולל בשקט איזה עוול קטן או קצת עושק לאומני, ולא חדלים לצעוק כל הזמן "צדק צדק תרדוף" – מאיפה, לעזאזל הם לקחו את זה? יש מקום לחרדה רבה מפני כל המתיימרים "לפענח" איזו תכנית אלוהית ולהגשים אותה באמצעים מדיניים וצבאיים. איני יודע על פי איזו תכנית מתנהל העולם הזה, ולאן הוא מתנהל, ואולי לא רק אני איני יודע. כתוב בישיעהו (נ"ה 8): "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי נאום ה', כי גבהו שמים מארץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבותי מחשבותיכם", מי שמתעלם מכך הוא מתייהר. אין לנו אפיפיור, וטוב שאין לנו.

בין יהדות ההלכה לימין הלאומני

למחרת מלחמת ששת הימים חיו תחת שלטון ישראל כמיליון פלסטינאים בשטחים. כיום הם מונים כשנים וחצי מיליון. רעיון ארץ ישראל השלמה נשען, מיסודו, על ההנחה שיש כאן יצורי אנוש שהם קצת פחות חשובים מאיתנו: ליהודים יש תורה, לאומיות, שאיפות, זכויות, משיח. לערבי יש בטן וזוג ידים, ועל כן אפשר להרגילו להיות לנו חוטב עצים אסיר-תודה ושואב מים מאושר. העיוות הזה מחלחל גם אל יחסי דתיים-חילוניים: יש אנשים ממש, הדתיים, ולהם תורה ומצוות, ומה שיקר וקדוש להם הוא יקר וקדוש באמת, ויש אנשים שהם פחות ממש, החילוניים, שכביכול שום דבר לא יקר להם ושום דבר לא קדוש להם ועל כן הם בחזקת "עגלה ריקה" שאפשר להזיז אותה הצידה כדי לפנות דרך לבעלי "העגלה המלאה".

רצח רבין בא מסביבות הכת הכהניסטית. פסקי-הלכה של רבנים קיצוניים וכן דברי נבלה מתלהמים של לאומניים משיחיים מסויימים – לא כולם דתיים – תרמו לאקלים שבתוכו תפח הרצח הזה, כמו גם רצח אמיל גרינצוויג לפני שלוש עשרה שנים. מי אשם? אשמים הרוצח, מסייעיו וסביבתו המיידית. מי אחראי? כאן, בדרגות שונות, מעגלי האחריות הם די נרחבים: אחראים העוברים בשתיקה על דברי הסתה בסביבתם הקרובה. אחראים המשלימים עם קיום המואזוליאום של הרוצח גולדשטיין בקרית ארבע ועם פולחנו; אחראים כל האומרים כי ממשלה נבחרת אינה לגיטימית מפני שלא האזרחים הם מקום הסמכות, אלא יש מקור סמכות רבני והוא מחייב גם את מי שאינו מקבל אותו.

לכופף ממשלה נבחרת לריבונות שאינה נבחרת – סולל את הדרך לגהנום.

אחד מכשלונותיה המובהקים ביותר של יהדות ההלכה בזמן הזה מתבטא בברית שהיא מקיימת כבר שנים רבות עם הימין הלאומני: אין זו רק ברית תועלת, של "מרבח נכסים", אלא ברית הנשענת על קירבה נפשית: הימין, בניגוד לתנועת העבודה, מעולם לא התיימר ליצור תרבות עברית חדשה, לא ספרות, לא נוסחים-לחג, לא אורח-חיים חדש ולא מצוות חדשות. השמאל הוא שמתיימר, או לפחות התיימר בשנותיו הטובות, להיות יורש רוחני של תרבות ישראל ולעשות בה מעשי יצירה חדשים*, על כן נוח ליהדות ההלכה בקרבת הימין, ולא נוח לה בקרבת השמאל.

זאת ועוד: יש מכנה משותף רגשי בין הימין ויהדות ההלכה, אלה ואלה מקיימים עמדה נפשית קונפליקטואלית כלפי כל העולם החיצון. אלה ואלה גורמים ניגוד נצחי בין ישראל לבין אומות העולם; או כבשה בין שבעים זאבים, או זאב טורף המטיל את חיתיתו על כל סביבו. או "יד הגויים רמה" (שאז מתרפסים בפניהם) – או "יד ישראל רמה" (שאז שופכים עליהם את חמתנו). מאמציו של השמאל לבטל את "נצח הקונפליקט" שבין ישראל לערבים ולכל העולם, ובכך – להביא את ישראל לידי השתתפות "נורמלית" במשפחת העמים, נתפסים הן בחלק מן הימין והן ביהדות ההלכה כאיום על "ייחודו" של עם ישראל: אם אין אויב ואין רדיפות ואין מצור ואין "קידוש השם", כך מדגישים הן בימין והן בין שומרי המצוות, כי אז העולם החיצון יפתה אותנו, ואנחנו נאבד את זהותנו. הזהות כביכול מקיימת בזכות הרדיפות, המצור האויב שתמיד בשער. מצב הקונפליקט נתפס איפוא כ"מצב ידידותי", מוכר היטב מדברי ימי ישראל: כמעט כל מועדי ישראל מבוססים על נצחון או על תבוסה. הזכרון המשותף, מלא אסונות ותשועות. ואילו מצב "נורמאלי" – בלי שיעמוד מולנו איזה "צר ואויב" – (והוא מצב שאליו נשאה את עיניה הציונות ההרצליאנית ואליו נושאת את עיניה תנועת העבודה) – לגבי רבים בימין ולגבי רבים ביהדות ההלכה, מצב כזה מאיים על עצם הזהות. "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו, והקדוש ברוך הוא מצלינו מידם"; אם אכן קרב יום אשר בו לא יעמדו לכלותנו – מה תהיה זהותנו? את מי יציל הקדוש ברוך הוא? יש כנראה לא מעטים בימין ובציבור הדתי שיותר מאשר חשובים בעיניהם השטחים, נחוץ להם שהקונפליקט לא יסתיים.

הקרע בין שומרי מצוות לשאינם שומרי מצוות הוא עובדה קיימת זה כמאה וחמישים שנה – אבל אין הכרח שיהיה זה קרע פורה רש ולענה. אפשר שיהיה קרע פורה. לשם כך יש הכרח להקשיב הקשבה הדדית אמיתית, לא הקשבתם הממותקת של מחזירים-בתשובה ולא הקשבתם היהירה של יודעי כל התשובות. בין יהדות ההלכה לבין יורשים אחרים של תרבות ישראל צריך להיות ייחוס חי ומועיל; היסודות הסובלניים והדינאמיים שבמורשת יהדות המזרח, התרבות העברית שצמחה כאן עם הדורות הראשונים של הציונות, הספרות העברית, תרבות יידיש ותרבות לאדינו, הזרמים הלא-אורתודוקסיים ביהדות, כל אלה מעמידים "סדר יום" מרתק לתרבות ישראל בזמן הזה. במקום להתקוטט בשאלה הנבובה: "מי מאיתנו יותר דומה לסבא של סבא?" ראוי לשאול מה לעשות בירושת כל הדורות; מה במרכז, מה בשוליים, מה להוסיף. טיעון נפוץ מאוד בפי דוברי יהדות ההלכה: התורה היא ששמרה על עם ישראל. לולא התורה היינו נטמעים בין אומות העולם. אלא שהאמת היא אחרת; לא המצוות שמרו על היהודים, אלא יהודים בחרו לשמור מצוות. יהודים שבכל

דור ודור בחרו להיות יהודים, אם בדרך של קיום מצוות ואם בדרכים אחרות. עם ישראל קיים זה אלפי שנים מכוח מיליוני החלטות אישיות שהחליטו מיליוני יהודים בעשרות דורות, יהודים אשר בחרו לקיים את זהותם.

המפה הפנימית, החשובה באמת

תקיעת השופר לרגלי הכותל המערבי בסוף מלחמת ששת הימים שיחררה שד מן הבקבוק; מאז אותה תקיעת שופר דתיים וחילוניים, שמאל וימין, מבוססים בשאלה היכן יעברו גבולות המדינה ומה יהיה הדגל שיתנוסס על המקומות הקדושים. והלא המקומות הקדושים, קדושים למקדשיהם עם או בלי דגל. לא הדגל מרעיף עליהם קדושה. ואילו שאלת תוואי הגבולות היא אמנם שאלה נכבדה, אבל רק אחוז-דיבוק יראה בה את השאלה החשובה ביותר, כאילו כל שאר השאלות מחווירות לעומתה. הרבה יותר חשוב מה יהיה בתוך הגבולות מאשר מה יהיה התוואי שלהם. מדינת ישראל עלולה להיות מפלצת או קריקטורה בתוך גבולות נרחבים, כשם שהיא עשויה להיות חברה הוגנת, מוסרית, יצירתית, משתמשת במורשתה ושלמה עם עצמה בתוך גבולות מצומצמים. טירוף הוא, להניח לשאלת מיקום הגבולות שתשעבד ותעוות את כל שאר העניינים. מעולם לא קרה ששאלת הגבולות תהיה אצלנו השאלה היחידה או הנושא העליון שעל סדר היום. מוכרחים להתעורר סוף סוף מן ההיפנוזה של המפה. הגיע זמן לדבר על העיקר: מה יהיה כאן? האם פה תתגשמה לא כל התקוות אלא, אולי, לפחות שתיים שלוש תקוות?

המפה הפנימית החשובה באמת, היא זו: יש מחנה חרדי המעוניין לא במדינה ולא בחיי יצירה כי אם בקיום מסוגר שיהיה דומה ככל האפשר לחיים שהיו בעיירות ישראל בגולה. לעומתו יש מתיוונים הנושאים נפשם להשתחרר ממה שמצטייר להם כנטל של ירושת תרבות ישראל ולכונן כאן מציאות דומה למה שאחרים רואים כמיטב החוויה המערבית. בתווך יש בית ביאליק, זה הזרם המבקש להשתמש במורשת תרבות ישראל על מנת להמשיך ולחדש אותה, להמשיך אותה בכך שייחדש אותה. שתי הקצוות, המתיוונים והמאובנים, ניכרים ביחסם אל השפה העברית: אלה נוטים לוותר עליה ולחיות באנגלית, אלה מעדיפים לחיות ביידיש.

הבחירה העומדת בפני הציונות הדתית היא, לאמיתו של דבר, בין דיאלוג מחדש עם בית ביאליק לבין גלישה הדרגתית אל החיק החרדי-הפולחני. אחרי שתפוג ההיפנוזה של הרחבת הגבולות תוכל הציונות הדתית להיות לא רק בן-ברית פוליטי לבית ביאליק אלא גם נוכחות מפרה ומתסיסה שבכוחה לחזק את היסוד המקורי בתרבות ישראל. לעומת זאת, אם היקיצה מ"שלמות הארץ" תדחף את הציונות הדתית לעבר יהדות הגטו – עלול בית ביאליק להמשיך להיסחף לעבר המתיוונים החדשים.

אם לצאת נגד ההתייונות – אדרבא, גם אני; אבל אם לטעון שהמענה היחיד להתייונות הוא שכולנו נחיה על פי השולחן ערוך – זה בלעדיי. משקלו של השולחן בתרבות ישראל במקומו מונח, אך אין הוא משקל עליון. היו לנו חיים לפני ה"שולחן ערוך" ויש חיים גם מחוץ לו. יתר על כן: יש תרבות ישראל גם מעל ל"שולחן ערוך". דמוקרטיה וסובלנות אינם אלא ביטויים לעניין שהוא עמוק מהם: ההומניזם, אשר עיקרו בכך שהאדם לעולם הוא תכלית ולא אמצעי. הרעיון הזה אינו איזה "נטע זר" או "סחורת יבוא", אלא הוא נובע ממש מתוך הליבה הרדיואקטיבית של רוח ישראל.

בית ביאליק ובית ברל ובית גורדון מעולם לא גרסו "עולם ישן עד היסוד נחריבה". אפילו בית ברנר מעולם לא אמר ליהודי ההלכה, קחו לעצמכם את כתבי הקודש ושאר צרורות ישנים. הם אמרו: גם אנחנו יורשי תרבות ישראל – אכן, לא יורשים יחידים, אבל יורשים כחוק; ויורשים כחוק אינם עבדי הירושה. זכותה לגנוז או להבליט בה כלבבם; זכותם לפתח יחס "זורם" בין אדם מישראל לבין תרבותו, זיקה אשר בה גם המחזוריות רצויה. מה שפרח אתמול ידשן את מה שפורח היום, ומה שפורח היום אולי ידשן את מה שיפרח מחר, ומה שיפרח מחר אולי יהיה דומה דווקא למה שפרח שלשום. יש "עונות שנה" בחייה של תרבות. במשך אלפי שנים קולטת תרבות ישראל זרעי הפרייה מתרבויות אחרות – וגם מטביעה את חותמה על תרבויות אחרות.

כל זה מקופל אולי בחצי פסוק: "חדש ימינו כקדם"; אי אפשר לחדש בלי קדם, ואין קיום לקדם בלי חידוש.

* העיר על כך הפרופ' דן מירון